

Ballagi Ernő

Jogi változatok Shylockról

A jogász különleges szempontjából akarunk a Shylock-kérdéshez szólni. Van-e ennek jogosultsága? Aki arra gondol, hogy a Begriffsjurisprudenz száraz fogalmi aritmetikájával akarunk felmérni egy költői remekművet, az joggal kiált vétőt ilyen kísérletnek. Vannak azonban közös területek, melyeken összetalálkozhatnak a jogász és az író. A büntettes lelki élete, egyén és jog küzdelme: egyformán beleesik mindkettő érdeklődési körébe. „Aischylostól Ibsenig – írja egyik büntetőjogásunk – a költők beláthatatlan sora foglalkozott a büntettes psyche elemzésével s pl. Shakespeare III. Richárdjában vagy Macbethjében, Zola Jacques Lantier-jében, Dosztojevszkij Raszkolnyikovjában vagy Bourget Disciple-jében valósággal bonctani készítményként fekszik előttünk egy-egy büntett lélektani indító okainak szövevénye.” Jogtudósok sokat foglalkoztak Shakespeare hőseinek lelki elemzésével, és magának a Shylock-kérdésnek is nagy jogi irodalma van. Az alábbi fejtegetésekben is a jogi irodalom egyik legnagyobb szellemének érdekes állásfoglalását vesszük kiindulási alapnak.

I

Rudolf von Jhering 1872-ben *Küzdelem a jogért* címmel előadást tartott a bécsi jogásztársaságban. A világsikert elért előadásból röpirat lett. E tanulmány, melyet írója élete döntő sikerének nevez, szembefordulás a kor romantikus történeti iskolájának azzal a szemléletével, hogy a jog önmagától, a jogeszme misztikus talajából fakad és fejlődik. Jhering azt tanítja, hogy nép és egyén nem várhatja ölbe tett kézzel jogának megvalósulását. Nemcsak kenyerünket, de jogunkat is arcunk verejtékével kell kiküzdenünk, és a jogért való küzdelem mindenkinek önmaga és a közösség iránt való kötelessége. Az egyén, mikor a maga jogát védi, a közösség jogáért is harcol. Talán nem véletlen, hogy Jheringnek ez a műve tele van zsidó vonatkozásokkal, hiszen ki állt volna mindenkor inkább harcban jogáért, mint a zsidóság? Előszavában maga

Jhering bevallja, hogy munkája zsidó jogi elvtől is megtermékenyült. Német nyelvű, 1875-ben megjelent munkában találta azt az elvet, hogy a vallási törvényszékek bíráinak zsinórmértékül szolgált, hogy egyformán ítélkezzenek, akár száz pengő, akár egy fillér a pertárgy értéke. Bibliai vers (Deut. I. 17) magyarázataként Res Lákis tanítja ezt a Talmud Szanhedrin 8a. lapján. Nemcsak egyformán kell elmélyedni a kis és a nagy perben – tanítja –, hanem sorrendben sem szabad előnyt adni a nagy ügynek. Ez belevágott Jhering elméletébe, hogy magáért a jogért kell küzdeni, nem azért, mert az anyagi érdeket képvisel. A „juss”-nak ez az önmagáért való védelmezése a magyar léleknek is sajátja, s ezt sokszor túl is hajtja. Erről szól Arany János szatírája, *A fülemüle*, melyben meg van vonva az a határ is, hol a jogért való szükséges küzdelem már oktalan és céltalan pereskedéssé fajul. Azok a népek, amelyek jogukban sokszor sérelmet szenvedtek, válnak ilyen érzékenyekké jussuk tekintetében...

Jhering többször a zsidósággal példázza a maga jogi elveit. Így, mikor arról szól, hogy a jog által védelmezendő érdek az állam és társadalom szerkezete szerint módosul, szembeállítja a teokratikus zsidó jogot a földműves óromai nép jogával. Amabban a legfőbb érdek az istenség, legnagyobb bűn az istenkáromlás és istentelenség. Emebben az istenkáromlás helyett a határsértés válik a legfőbb bűnné; a határ szentebb és sérthetlenebb, mint az istenség. Mikor pedig azt fejtegeti az író, hogy a törvény nem lehet az erőszak eszköze, hanem annak a jogeszméből kell fakadnia, azt írja, hogy a védelmi díj, amelynek fizetésére a zsidókat kényszerítették, nem folyt a jog eszméjéből, s ezért többet ártott az államnak, mint a megrótt zsidóságnak.

Ennek a harcoss jogbölcseleti iratnak egyik főhő-sévé avatja Jhering Shylockot. Az ő alakjában mintázza meg a jogát védő férfit. Jhering a velencei pénzkölcsönző és a bíróság vitájában Shylock pártjára áll. Nem érdemi okból, hanem a jog magasabb bölcséleti szempontjából. Antonio kötelezvényét

az akkori velencei tételes jog és a bíróság is elismerte. A jogász nem mondhat mást, mint azt, hogy a szabályszerű ítélet végrehajtását semmiféle módon nem szabad meggátolni. Ezzel nemcsak a jogosított igénye hiúsul meg, hanem csorbát szenved az állam tekintélye, a bírói ítélet ereje és a polgároknak az ítélkezésbe vetett bizalma. Jhering így látja Shylock esetét:

„A gyűlölet és bosszúvágy viszi Shylockot a bíróság elé, hogy Antonio testéből egy font húst vágasson ki, de szavai, amelyeket a költő adott ajkára, az ő száján éppoly igazak, mint bárki másén. Az ő beszéde azonos azzal, amint a sértett jogérzet bárhol és bármikor kifejezésre jut; a meggyőződés ereje és szilárdsága, hogy a jognak minden körülmények között érvényesülnie kell: az olyan férfi lendülete és pátosza az, aki tudatában van annak, hogy a védett ügyben nemcsak az ő személye, hanem a törvény is érdekelve van. Shakespeare Shylockja így beszél:

...a font húst,
Amelyért perlek, vettem drága pénzen.
Enyém is az, – azért akarom is.
Ha nemet mondtok, pfuj, milyen jog az!
Velençe joga oly erőtlen akkor.
...követelem a törvényt!
...kötvényjogommal élek.

– »Követelem a törvényt!« ... milyen hatalmasat, óriásat nő a férfi alakja, ha így beszél! Nem a fontnyi húst követelő zsidó, hanem Velençe joga zörgeti meg a bíróság sorompóját – mert az ő joga és Velençéé egy; az ő jogában az utóbbi is megdől. És midőn Shylock maga török meg a bírói ítélet súlya alatt, amely galád tréfával semmisíti meg jogát, s midőn a keserű gúny záporában horgasztott fővel, megtörve, remegő inakkal tántorog el, vajon kiben nem kél az az érzés, hogy vele Velençe joga tört meg, s hogy az elhúzódo alak nem éppen Shylock, hanem a középkori zsidónak, a társadalom páriájának tipikus alakja, aki hiába követelte jogát? Sorának nagy tragikumuma nem azon nyugszik, hogy megtagadják jogát, hanem azon, hogy ő, középkori zsidó létére, bizakodik jogában, mondhatjuk, mintha csak keresztény volna! Sziklaszilárdan bízik jogában, csalódásra nem is számít, s bizalmát a bíró is istápolja; míg azután, mint a mennykőcsapás, szakad reá a katasztrófa, amely tévhitéből kiszakítja, amely bebizonyítja neki, hogy nem más ő, mint

a középkor megvetett zsidója, akinek csak azért adnak jogot, hogy megcsalják vele.”

Így látja Jhering Shylock alakját és tragikumát, s ha van is ebben a meglátásban eszményítés, mégis érdekesnek kínálkozik, hogy ezen a nyomon továbbinduljunk.

II

Nem akarjuk tisztára mosni Shylockot, és nem akarjuk a középkori velencei pert újra letárgyalni. A költő szuverén joga, hogy milyennek alkotja meg hőseit, és Shakespeare nagy bűnözői érdekében sem indult meg soha mentési eljárás. Az évszázados per megismérlésének azért sem volna értelme, mert ehhez a drámához nem jogi, hanem jogtörténeti szemmel kell közeledni.

A *velencei kalmárban* feldolgozott monda az ítélkező mondák közé tartozik. Ezek egyik válfaja a bölcs ítélkezés, melyre legismertebb példa a salamoni ítélet. Más mondák a bárgyú vagy tréfás ítélkezést fejezik ki, „nevetve megmondani az igazat”. Sokszor a komoly igazságszolgáltatás kigúnyolását szolgál-

ja az ilyen monda. *A velencei kalmárban* sokan azt a célzatot látják, hogy a méltányos jog győzelmét hirdesse a formális jogon, vagy a „*summum ius summa iniuria*” elvét példázza.

A „font hús” mondájának útját Nyugaton Graetz kíséerte nyomon, keleti változatát Kúnos Ignác ismertette. Hogy a monda eredete hol keresendő, arra nézve eltérnek a nézetek, de abban megegyeznek, hogy a monda a pogány korra nyúlik vissza, évszázadokig nem zsidó volt a hitelező, és zsidóvá csak 1378-ban vált Giovanni Fiorentino olasz feldolgozásában. Ez a változat három évvel a „feke-te halál” után keletkezett, amelynek felidézésével a zsidókat vádolták, mert a veszedelem őket jobban megkímélte. Az akkor uralkodott zsidógyűlölet festette át „gonosz zsidóvá” a kölcsönadót. Gregorio Leti közli V. Sixtus pápa életrajzában, hogy Shylock őse „Paula Maria Secchi Rómában, aki Simon Ceneda zsidónak a testéből egy font húst akart konokul kimetszeni”. Sixtus pápa e szerint a változat szerint még zsidót mentett ki kegyetlen hitelezője karmaiból. A pápa azért mégis megbün-

teti a zsidót, mert mint a pápa alattvalójának, nem lett volna joga testét elzalogosítani...

A monda jogi magva az, hogy egy érvényes kikötést, amelyet a fejedelem vagy a bíróság meg akar ítélni, egy közbelépő, az adós iránt érzett szánalomból, megváltoztat, s ezzel a hitelezőt elüti jogos követelésétől. A különböző változatokban mindig arról van szó, hogy a hús kimetszésénél ragaszkodnak bizonyos (megítélt vagy a kölcsönösséggel egyenlő) súlyhoz, vagy eltoltanak a vér ontásától. Egyik változat szerint a király fia oly módon menti meg az adóst, hogy közben jobbágyává teszi, ezzel vére az ő tulajdonába megy át, s a hitelezőt halálbüntetés fenyegeti, ha a „fejedelem vére-t” ontani meri. Shakespeare Shylockjának zsidó voltát azzal is magyarázzák, hogy a dráma keletkezése idejében Angliában izgalmas felségárulási pert tárgyaltak, amelynek (utólag ártatlannak bizonyult) vádlottja zsidó volt. A zsidó kivégzése, a per körül keletkezett sok pamflet és két dráma indokolta volna, hogy Shakespeare a közönség hangulatát akarta ily módon szolgálni.

Az irodalom történése irodalmi, a jogász jogi forrásokat kutat a „font hús” kérdésében. Akármilyen utat tett is meg ez a mondai elem az irodalomban, mégis jogi eredete van. És ha az irodalom tudósai vitakoznak is azon, ismert-e a költő zsidókat, járt-e Velencében, voltak-e marranoszok Angliában – annyi bizonyos, hogy a jogi elemet nem a zsidó jogból vette. Hiszen a középkori jogon átvonuló „*ius talionis*”, a „szemet szemért” elve a bibliai korban is helyet adott a pénzbeli megváltásnak, de még jobban enyhül a Talmudban, amennyiben a Talmud jogászai kifejtik, hogy a merev megtorlás, amely csak az eredményt tekinti, s azt akarja azonnal viszonzni: igazságtalan, mert a megtorlás nem mindig azonos értékű testrészt ér, s a véletlenül levágott kézért nem méltányos, hogy a tettesnek szándékosan vágják le a kezét. A bűnösség alanyi elemeinek felismerése csak később került bele a jogrendszerekbe, és a Talmud a fejlődést megelőző emberiséggel utasítja el a megtorlásnak ezt a módját, amelyet éppen Shylock eljárásából fordítanak a zsidók ellen. Maga Antonio is Shylock „zsidó szívének” keménységét panaszolja.

Shakespeare velencei jogot állít drámája tengelyébe, voltaképpen azonban a dráma jogrendszere is a monda talaján fakadt. A jogi kikötést a magyarázók hús elzalogosításának nevezik. Guttman Mihály középkori lovagmotívumot lát a font hús-

ról szóló szerződésben, amely az emberi testet a pénzbeli ellenszolgáltatás helyettesítőjeként állítja be (mint Kiss József Gedővár asszonyában). Maga Shakespeare nem volt jogász, és Shylock egyszer arról beszél, hogy a font húst „megvette”, máskor mint biztosítékról szól róla, és azon elmélkedik, hogy a kielégítés szempontjából a fontnyi emberhús kevesebbet ér, mint az azonos súlyú, de táplálékra alkalmas állati hús. A kikötés igazi jogi természetét azonban csak a jogtörténet fényében értjük meg. És érdekes, hogy Shylock szavaiban a költő maga is rátapint arra, hogy ez a kikötés voltaképpen – büntetés volt.

...ha

Ön nem fizet meg a jegyzett napon
 Mint e kötés kiszabja, *bűnhődésül*
 Húsából egy egész fontot teszünk
 Írásba, mit bátran kimetszhetek...

(Ács Zsigm. ford.)

A jogtörténet valóban ismer ilyen kikötést. A kezdetleges magánjog még nincs elkülönülve a büntetőjogtól. A kötelmi jog kiindulási alapja is eredetileg magánbüntetés (obligatio ex delicto). Az ügyleti kötelek eredetileg vétségkötelekből fejlődtek. Ez végigvonul az egész régi magánjogon. Alapja az, hogy régi felfogás szerint a jog az egyén tetteként szerepel. Aki a tulajdonjogot bántja, az személyében bántja meg a tulajdonost. A tulajdonon, régi felfogás szerint, rajta tapad a tulajdonos fáradtsága, verejtéke. Akkoriban nehezebb volt a tulajdon szerzése és védelmezése. Shylock is fontolgatja, hogy Antonio hajói mennyire ki vannak téve az időjárás és tengeri kalózok veszedelmeinek. Sokkal nagyobb volt a kockázat, mint ma. Ezért az adóssági jog rendkívül kegyetlen. A régi római jog szerint az ember testének megsértéséért csekély pénzbeli váltság járt, ezzel szemben a nem fizető adós életével lakolt, vagy rabszolgának adták el (utóbbi a régi zsidó jogban is megvolt). A XII táblás törvény szerint, ha több hitelező volt, darabokra téphették az adóst (in partes secare). Ebben az esetben a hitelező kiköthette, hogy súlyban való eltérésért nem szavatol (si plus minusve secuerint, sine fraude esto). Ezt a jogintézményt vette át forrásaiból Shakespeare. A hitelező megbüntette a nem fizető adóst. A büntető hatalmat, az államhatalom kezdetleges korában, maga gyakorolta.

A büntetésnek azonban más a lélektani indítéka,

mint a magánjogi követelésnek. Büntetésnél, főleg abban a korban, nagyobb tere volt a szenvedélyességnek. Akkoriban a büntetés egyetlen célja a megtorlás volt. Büntetést nem lehet bosszúállásnak tekinteni. A büntetésre jogosult nem köteles utólag teljesítést elfogadni. Még a büntető hatalom államosításánál is vannak deliktumok, amelyeknél csak magánindítványra jár el az állam. Aki a magánindítvány jogával él, éppúgy nem tekinthető kegyetlennek, mint az állam, amely az indítvány alapján ítéletet mond. Ebből a szempontból kell tekinteni azt a kérdést is: visszaélt-e Shylock a jogával? Magánjogi követelés esetén kétségtelen volna a visszaélés, mert magánjogi követelése a teljesítéssel kielégítést nyer. A biztosíték tárgytalanná válik. Bűncselekmény esetén azonban a kár megtérítése sem teszi feleslegessé a büntetést.

Ebből a jogi szemszögből kell tekinteni azt a kérdést is: vérengző volt-e Shylock? A költő annak rajzolja meg, a drámában ezt hangsúlyozzák is. Mi sem mondhatunk mást, mint hogy az élő hús kimetszését vérengzőnek tekintjük. Felfogásunk szerint ez a cselekmény nemcsak erkölcsileg, de jogilag is tilos, sőt büntetendő. A drámában azonban logikai hiba, ha Shylockot vérengzőnek nevezik, mert ha a jogintézményt a társadalmi szokás és a jog elismeri, akkor azt, aki elismert jogát gyakorolja, és a fennálló jog alapján büntet, nem lehet vérengzőnek tekinteni. Shylock szerepének szépséghibája nem is az, hogy nem tágít jogától, és kegyetlen büntetéssel érvényt akar szerezni a maga és Velence jogának. Jheringnek azért nincs igaza, mikor a jogküzdelem hőst látja Shylockban, mert ebből a szerepből kiesik, és utóbb, látván, hogy bosszúérzését vagy büntető hatalmát nem töltheti ki, lemondana a maga és Velence jogáról, és megelégednék a kölcsönösség megtérítésével. Ez a fordulat megfosztja őt attól a rokonszenvtől is, mellyel egyébként a jog férfias harcosának lehetne őt eszményíteni. Ez a fordulat azonban nem annyira Shylock jelleméből, mint a dráma vígjátéki jellegéből folyik. Abból folyik a „bírótság” eljárása is. El sem lehet képzelni, hogy a költő komolyan pergetné le azt a játékot, mely az állam tekintélyével folyik. Portia – nyilván a vígjátéki hatás kedvéért – végsőkéig kielezi; milyen csorbát szenved az állam joga és tekintélye, ha nem érvényesül a törvény. Kielezi, hogy Shylock követelésének sem a kötelezvény érvényében, sem a törvényben, sem a közvéleményben, sem a bíróság ítékezésében semmi akadály.

Az állam nem engedhet a jog érvényesüléséből, kénytelen a jogot szolgáltatni, és azt senkitől semmi körülmények között meg nem tagadhatja. Minden oldalról megnyílik Shylock számára a jog érvényesülésének útja, már a mérleget is készítik, a kést is fenik, sebészt is akarnak hívni – mikor egyszerre ízzé-porrá zúzzák a törvényt, a bírói ítéletet, a jogosult igényét. Jhering tréfának beillő rabulisztikát lát abban, mikor mindazt felidézük, amit, mint az államot érhető hátrányt, oly gondos felépítésben élénk tártak. Shakespeare azonban vígjátékot írt, nem jogesetet.

Vitatkozhatik a jogász azon is: uzsorás volt-e Shylock? Kamatkikötés nem szerepel sehol. Uzsora-e a font hús kikötése? Ha ellenszolgáltatás volna, akkor kétségtelenül az volna, mert a szolgáltatás és ellenszolgáltatás viszonya tesz uzsorássá egy kötelmet. A font hús azonban nem ellenszolgáltatás, és így a kölcsönösszeggel viszonylatba nem hozható. A drámában hangoztatott uzsora vádja nem is azt jelenti. A középkorban az egyház a maga híveit eltiltotta a kamatszédéstől, és a pénzüzletet általában uzsorának tekintették. A „nummus non parit nummum” elve tiltotta, hogy életellen érc pénzt fiadzzon. Shylock maga: becsületes üzletnek tekinti a pénzkölcsönzést, amelynek szükségességét az is igazolja, hogy Antonio kölcsönre szorul. A haszon – hirdeti –, ha nem lopásból ered, áldásos. Ezen a társadalmi ellentétben nyugszik az uzsora vádja. Legkevésbé Velencében volt helyénvaló ilyen vita, amely a hitelintézmények szülőhelye. A dráma keletkezése idején két állami bank, a Banco de Rialto és Banco del Giro, montes pietatis néven pedig a szegényebb néposztály javára zálogkölcsönző intézetek működtek. Velence gazdasági hatalmát éppen Shakespeare korában kezdték veszélyeztetni a felvirágzó Hanza-városok, és legfeljebb annak lehetett alapja, hogy a gazdasági hanyatlás idején az Antoniéhoz hasonló előkelő kereskedők a zsidókat tették felelőssé a változásért...

Legvalószínűbb azonban, hogy az uzsora motívumát, mint a dráma egyéb elemeit, készen vette át a költő a mondából, amely a maga tartalmát változatlanul hordja magával évszázadokon és földrészeket keresztül...

III

Bármennyire mesejáték is – mint sokan vélik – *A velencei kalmár*, bonyodalma, kibontakozása lehet

tréfás és meseszerű, a költő beleszőhet mondai és meseelemeket, de maguk az alakok, elmélkedésük, cselekvésük, azok rugói: emberek. Shylocknak vallása is van, ami a mese alakjainál rendszerint mellékes. Miért zsidó Shylock? – vetik fel a kérdést. Egyik nézet szerint a pénzkölcsönzés, uzsora teszi szükségképpen zsidóvá Shylockot. Mások arra utalnak, hogy eredetileg a kölcsönadó a mondában sem zsidó, s így a zsidó jelleg nem is lényeges. Guttman Mihály erkölcsi szempontból vonja kétségbe, hogy Shylock zsidó. „Nem zsidó a Antonioval kötött szerződése, sem a kés, mellyel a bírósághoz megy... A középkori zsidó ismeri hitvallását és társadalmi helyzetét.” Shylocknak, ha zsidó lett volna, ismernie kellett volna vallásának azokat a szabályait, amelyek a szerződésben foglalt kikötést tiltják. Guttman szellemes magyarázata szerint azért kellett Shakespeare-nek Shylockot zsidóvá tennie, mert ilyen sok gonoszszágot csak olyan alakra aggathatott, amilyen nem volt Angliában. Más irodalmi műnél is látjuk, hogy a gonosz alak egyszersem idegen is, ami magában is fokozza a bizalmatlanságot.

A dráma keletkezése idején az uzsora motívuma sem kívánta meg, hogy Shylock zsidó legyen. Shakespeare korában zsidónak halálbüntetés terhével tilos volt Anglia földjére lépni, az uzsora mégis el volt terjedve. Fiorentino novellájából éppen azért kellett angol balladát írni, mely valószínűleg közvetlen forrása volt a költőnek. Később ez még inkább így volt. Molière Harpagonja, Balzac Grandet-je, az uzsora és pénzsóvárság irodalmi megtestesítői szintén nem zsidók. Mikor a *Húszadik Század* c. folyóirat 1917-ben ankétot rendezett a zsidókérdésről, Czirbusz Géza egyetemi tanár ezt írta: „Shakespeare Shylock-típusa világtípus, nem zsidó speciális vonás”. Ugyanott Bosnyák Zoltán azt írta, hogy a világháborúban a „véralkohol gőzében a termelő... csupa Shylock lett”.

Talán faji tulajdonságot akart kiemelni a költő? Aligha. A híres tirádában éppen Shylockkal mondatja el a költő, hogy a zsidó érzékszervei, tagaranyai, érzetei és érzelmei ugyanolyanok, mint máséi. Ez maga minden divatos fajelmélet tagadása. Jessica okos, szép, hűséges. „Nem zsidónő, hanem istennő.” Őt is, Shylockot is megkeresztelik a drámában, aminek nem volna értelme, ha a költő fajiségében akarná megbélyegezni a zsidót.

Miért kellett Shylocknak mégis zsidónak lennie? Mert ez a dráma, mely a vígjátéki keretbe bele van

szöve, a jog körül fordul meg. Jogában kell alulmaradnia Shylocknak. Jogában kell őt kisémmizni, megszégyeníteni. Erre nemcsak jogtalan, a társadalomból kivetett, hanem megvetett alakra is volt szüksége a költőnek. Ennek a követelménynek legjobban a zsidó jogi helyzete felelt meg. A zsidó helyzete mindig különbözött más rétegektől. Foglalkoztatásánál fogva vagyont is gyűjthetett, ami még a megvetettségben is tekintélyt ad. Mikor Lancelot átszegődik Shylocktól Bassanióhoz, ez tréfálkozik, hogy nem biztos: vajon előlépést jelent-e a gazdag zsidótól a szegény nemesember szolgálatába lépni. Így történhetik, hogy Antonio ismételtelen leköphette Shylock köntösét, de szenátorok járnak nála közben Antonio érdekében, a tárgyaláson maga a doge is lelkére beszél.

Ez a felemás társadalmi helyzet tette lehetővé, hogy Shylock követelődzzék a bíróságnál, de azt is, hogy a végén megtörve távozzék. Ez senki másban nem testesült meg a középkorban, mint a zsidóban. Ennél a helyzeténél fogva kellett Shylocknak zsidónak lennie, amint Othelloban is szükséges volt, hogy a féltékenység áldozata már faji megbélyegzettségében is könnyebben higgye el, hogy a felesége megcsalja.

Shylock a középkori zsidó jogi helyzetét testesíti meg a drámában. Esete túlnő az egyéni tragédián, a tragikai bukás a középkori zsidót is éri. Kettős a méltánytalanság, ami fokozza a tragikumot, mert a megosztott gyalázat nem feleződik meg, mint a megosztott bánat, hanem megkettőződik. Shylocknak éreznie kell, hogy az őt ért tragédia nem véletlen, hanem törvényszerű. Ha nem volna zsidó, talán csak megtréfálnak, kigúnyoltnak érezte volna magát, de egyéni helyzeténél fogva éreznie kellett, hogy vele nem űznek tréfát, hanem meg akarják alázni. A jog és egyén küzdelmében Shakespeare nem tudott volna megfelelőbb tragikai hőst találni, mint a zsidót. Amint Othello tragédiája ketszeressé nő azáltal, hogy benne egész fajtát is megbántják, úgy Shylock tragédiájában is növeli a tragikumot, hogy a társadalomból kivetett zsidó mi-voltában éri a bukás. Ami ebben a drámában történik, az csak zsidóval történhetett meg a középkorban. Elképzelhető, hogy valaki kívül áll a jog védelmén, nincs jog- és perképesége. De az, hogy jog- és perképes egyén megjelenik a bíróság előtt, igényét és jogát elismeri a társadalom, a törvény, megítéli a bíróság, mégis jogvédelem nélkül marad; vagyonát, majdnem életét is elveszti, ki is gú-

nyolják: ez csak olyan valakivel történhetik meg, aki a társadalom megvetett tagja, akivel szemben nemcsak jogi, hanem társadalmi értékelés is folyik, akivel a társadalom harcban áll – akkor is, amikor jogot szolgáltat neki. Nemcsak jogi, hanem társadalmi kérdés is megoldást nyer a bíróság előtt, amit szinte jelképesen bizonyít, hogy végül hitét is elveszik Shylocknak, és rákényszerítik a vallásváltoztatásra, ami a társadalom győzelmét is kihangsúlyozza. Nemcsak a kegyetlen hitelezőt, hanem a zsidót is le kellett győzni ebben a drámában.

Nemcsak adós és hitelező, hanem a velencei nemes és megvetett zsidó is szemben állnak egymással. Nehéz elképzelni, hogy ugyanaz volna a döntés, ha Antonio volna a hitelező és Shylock a nem fizető adós. Nem lehet szabadulni az érzéstől, hogy nemcsak Velence jogát akarják érvényesíteni, hanem Antoniót megvédeni, Shylockot elbuktatni is akarják. A jogeszmén mégsem történik sérelem, mert – öntudatosan, vagy a lángész sugalmából-e? – Shakespeare tréfás bírósággal ítelteti el Shylockot. A perrendtartás nyelvén szólva: a bíróság nem szabályszerűen alakul meg a drámában. Abba úgy

csempészik be az egyik álbírót és az áligazságot. A költő a nagy erkölcsi értékekkel, mint amilyen a bíróság tekintélye és a jog szentsége, még vígjátéki keretben is féltő csínján bánik...

IV

A törvény, amelynek alkalmazását Shylock a bíróságtól kéri, nem különböztet adós és adós, hitelező és hitelező közt. A jogszabály általánosságban enged meg vagy tilt el valamit. A bíróság is ártatlanul szolgáltatja a jogot – még a mondában is. Ahhoz, hogy a törvény Shylock ellen forduljon, szükség van egy közbelépőre, aki a laikus társadalom „jogi felfogását” érvényesíti a szakszerű bírói felfogás helyett. Ami itt mese köntösében folyik le, voltaképpen az élet tükre, ahol szintén észrevétlen harc folyik a jogi és a társadalmi értékelés közt. Magának a szakbírónak is enged bizonyos szabadságot a törvény, és a „bírói mérlegelés” önkéntelenül teret enged a bíró társadalmi nézeteinek rokon- és ellenszenveinek. Esküdtszék, népbíróság azonban sokszor egészen durván sérti meg a jogot a társadalmi értékelés javára. Hogy mennyire szétágazik sokszor a jogi és a társadalmi értékelés, bizonyítja, hogy minden törvényhozás kénytelen volt törvényt alkotni a bűntevő dicsérői ellen. A betyárromantika dicsfénnel övezett gonosztevőket. Viszont gyakran ellenszenv kíséri az ártatlan károsultat, s örvend, ha sikerül őt jogában kijátszani.

A jogból való kiforgatásra módot ad, hogy minden tényállásnak és törvénynek van hézaga, amelyen keresztül érvényre juthat a jogosult iránt érzett ellenszenv. Shylock ügyletének is van látszólagos hézaga, ebbe akasztja a maga érvelését Portia. A jogász nem fogadja el érvelését. Jhering szerint Portia kikötése ellentétben van a megkötött ügylettel, azt meghíúsítja. Mintha kikötnők, hogy a telken megengedett átjárás után nem maradhatnak lábnyomok a homokban. Portia érvelése nem törődik a jogászi logikával, csak azzal, hogy Shylock jogát meghíúsítsa. Lehet, hogy ez az ellenszenv nemcsak Shylock személyének, hanem a testi visszatorlás embertelen intézményének is szól. A társadalom sokszor időszerültlenné vált jogintézményekkel is harcban áll. Guttman említi, hogy a Talmud jogászai közül Chizkija iskolája csaknem azonos érvekkel harcolt a talio ellen, mint Portia. Azt tanították, hogy a testcsontkítás gyakran az életet is veszélyezteti, és ezért többet torol meg, mint amennyit

a tettes elkövetett. Lehet, hogy a „font hús” mondája is ilyen társadalmi harc volt az igazságtalannak érzett „szemet szemért” elv ellen...

Shylock olyan jogához ragaszkodott talán még görcsös erővel, mely a társadalom jogi meggyőződésében már elvesztette erejét. De Shylocknak a jogához való merev ragaszkodása azért nem ellen-szenves és lélektanilag megokolt. Shylock olyan társadalmi helyzetben élt, hogy egyetlen védelme a jog volt. Jessica, mikor Antoniódért aggódik, abban reménykedik, hogy hatalom, tekintély vagy jog majd megmenti őt. Hatalom, tekintély és jog! Antonio érdekében mindhárom érvényesül, Shylock az első kettőre nem számíthat. Neki nincs tekintélye, mely a bíróság előtt védené, nincs hatalma, de külső hatalmi beavatkozásra sem számíthat. Az ő pajzsa egyedül a jog, amely a társadalmi értékelés minimuma. Sőt, ő azt is tudta, hogy neki a társadalomban mindenki ellensége, még azok is, akik neki a jogot szolgáltatják. Ez a tudat adja szájába a követelődzés, majd a gúny hangját, mellyel minden hangnemben meg akarja győzni a bíróságot, hogy a maga tekintélyét is aláássa, ha őt a jogvédelemtől elüti: Velen-ce tekintélye és ereje van kockán. Ez a legsúlyosabb érv, amelyet a jogához ragaszkodó polgár felhozhat. A joghoz való ezen konok ragaszkodás annak az embernek a hangja, akinek minden reménye ebben van. Az elnyomottak örök jogküzdelmének képviselője ő, aki tudja, hogy kedvezményt, elnézést nem várhat, csak legszűkebben kimért részét a mindenkiket megillető jogból. Ezért, amikor minden tekintetben rövideiséget szenved, a maga védtelenségének érzésében visszaütni is azzal akar, ami az egyedüli hatalmát is jelenti, s a jognak ezt a másik felét, a hatalmat akarja ellenfelei ellen fordítani, ezzel akar visszaütni, most már nemcsak Antonio, hanem a bíróság felé is... A jog drámájának főhőse csak olyan egyén lehet, akinek minden menedéke a jog. Csak így lehet teljes a bukása.

Shylock megalázásában, elbuktatásában nincs hézag. Az irodalomban sokszor találkozunk a kegyetlen uzsorás alakjával. Gondoljunk csak Mikszáth Noszty-regényére. Ha az uzsorás ügyes a mesterségében, és úgy végzi a maga dolgát, hogy a jog eszközével megközelíthetetlen, akkor legfeljebb megvetés kíséri, kegyetlensége csak rokonszenvesebbé teszi áldozatát, de sem az író, sem az olvasó nem érzi magát hivatottnak, hogy a jog gépezetében keresse meg a módot, amellyel az uzsorást a maga erkölcstelen hasznától is elüssé...

V

Van valami meghatározhatatlan többlet Shylock elbuktatásában, amelyről úgy érezzük, hogy Shylock személyének és helyzetének szól. Bizonyos, hogy a költő nem érzett hőse ellen különösebb ellenszenvet. Jellemébe elég fekete színt kever, de nem többet, mint többi alakjaiéba. Heine tréfásan mutat rá, hogy az apai kincsekkel leányt szöktető Lorenzóra mai jogrendszerünk legalább tizenöt évi fegyházat szabna ki. Bassanio, kinek „minden vagyona vérereiben van”, halálos veszedelembé dönti barátját, hogy kölcsönvett pénzen gazdag feleséget szerezzen. Shylock pénzsóvár zsurgorisága és Bassanio könnyelműsége végletekként egészítik ki egymást. A gyűlölet, egymás szemében a szájka meglátása kétoldalú a drámában. Ha Shylock kétségbeesésében megátkozza gyermekét, Bassanio és Graziano „szeretett” nejeiket küldenek a másvilágra, csak hogy Shylockon bosszút állhassanak. A költő tehát nem visz zsidókérdést a drámába. Igaza van-e Alexander Bernátnak, aki azt mondja, hogy mi – a külső viszonyok alakulása szerint – viszünk bele ilyen szempontokat *A velencei kalmárba*?

Ha magában a drámában nincs is zsidókérdés, de az van a – dráma sorsában. Shakespeare megírja egy velencei „fejedelmi kereskedő” és nemes ifjú önfeláldozó barátságát, melyet kiegészít egy eszményi nő mindenre kész szerelmével. A dráma megcsúfolt mellékalakjaként szerepelteti a zsidót, aki vérszomjas uzsorásként kerül ebbe az idilli környezetbe. És íme, a dráma címszereplője, eredeti alapeszméjével együtt, háttérbe szorul, a zsidó alak vígjátéki mellékszereplőből drámai főhőssé lép elő, feleslegessé teszi a dráma utolsó felvonását, amely az ő bukása után következik, s amelyet a legtöbb európai színpadon évtizedeken át elhagynak.

A lélektan kétszerkettőjét nem lehet megkerülni. Hogy ez a változás bekövetkezzék, a költő kénytelen hősnél mélységben pótolni, amit külső hatóerőben nélkülöz. Emberségében kell hőstét elmélyítenie. Ha *A velencei kalmárban* minden alak eszményített idilli tünemény, akkor Shylock az egyetlen hús-vérből való ember.

Mi történik itt? A külön zsidó sors, amely nagy vonalban a történelmi rendhagyáshoz vezet, megismétlődött egyéni változatában. A zsidó alak kinőtt a dráma kereteiből, megváltoztatta a költő eredeti arányait, és külön életet él...

Ha van zsidókérdés Shakespeare remekében, talán ez a legmélyebben és legigazabban az...

FELHASZNÁLT IRODALOM

Az IMIT Évkönyveiből: Alexander Bernát: *A velencei kalmár-ról*, 1901. Kúnos Ignác: *Adalék a „Velencei kalmár” keleti eredetéhez*, 1902. Sebestyén Károly: *Zsidó típusok a drámában*, 1912. Guttman Mihály: *Idégen jogrendszerek érintkezési pontjai a Talmudban*, 1937. Steinherz Jakab: *Shakespeare és Lessing a zsidóságról*, 1918. Seltmann Lajos: *Zsidó volt-e Shylock? (Egyenlőség 1905. évf. utolsó és 1906. évf. első számai.)* Hevesi Sándor: *A velencei kalmár*. (Az igazi Shakespeare.) A jogtörténeti vonatkozásokra: Rudolf v. Jhering: *Der Kampf um's Recht*. Ua.: *Das Schuldmoment im römischen Privatrecht és Geist des Römischen Rechts*, utóbbit magyarul ismerteti dr. Schwarz Gusztáv: *Jhering Rudolf és műve* (Új irányok a magánjogban), Guttman Michael: *Das jus talionis bei Maimonides* (Mahler- emlékkönyv).

Világhírű jogvita folyt a Shylock-kérdésben Jhering és Kohler között (*Shakespeare vor dem Forum der Jurisprudenz* és ehhez Nachwort). Pietscher is hozzászólt a vitához, melyet Szilasy Cézár ismertet a *Kampf* magyar fordításának bevezetésében, de részletesebben, a maga véleményével kiegészítve Vámbéry Rusztem: *Büntetőjog és etika* c. művében. Kohler bizonyítani igyekszik, hogy a kötelmi jog alaptétele volt régen: Qui non habet in aere, luat in corpore. Szerinte a Shylock-féle szerződés nem semmis ugyan a tételes jog szerint, de semmis a változott erkölcsi felfogás szerint, s a drámában hozott ítélet megakadályozza a joggal való visszaélést. Nem tudjuk követni ezt a gondolatmenetet, mert ha megváltozik a jogi felfogás, akkor meg kell változtatni a tételes jogot, nem pedig azt megszegni, s a hitelezőt jogától elűtni. Steinbach (*Die Moral als Schranke des Rechtserwerbs*) a tételes büntetőjog szemszögéből tartja semmisnek Shylock kötelezvényét.

Rodolphe Dareste *Étude d'histoire du droit* című művében írja: „Ha van igazság, melyet a primitív jogok története kétséget kizáró módon kimutatott, ez az, hogy büntettek elkövetésénél nem a közhatalom által rendelt büntetés, hanem a sértett magánfél bosszúja volt hajdan mindenütt gyakorlatban.” Ugyanő említi, hogy a hitelező azzal is kényszeríthette az adóst, hogy odaült küszöbére, és – modern kifejezéssel élve – éhségstrájkjal kényszerítette ki a fizetést. Az adósnak jó oka volt félni tőle, hogy hitelezője éhen ne haljon, mert ez vérdíj követelésére vezetett volna a hitelező családja részéről az adós ellen. Mi ez, ha nem büntető szankció a nem fizető adós ellen? Ez sem szerződési feltétel, amint a Kohler által idézett latin nyelvű elv sem magánjogi elv, hanem büntető szankció. Az adósok bürtöne sem volt szerződési feltétel, hanem megtorló jogszabály.

A 12. toledói zsinat (681) 16. pontja kimondta, hogy „zsidónak nem lehet büntető joga keresztény felett, hacsak nincsen rá külön engedélye”. (Dr. Guttman Henrik: *Adalékok a zsidók társadalmi elkülönítéséhez Majmuni koráig. Magyar Zsidó Szemle*, 1940)

Megjelent az IMIT 1943-as évkönyvében